

Průmyslový liberalismus a české měšťanstvo v období národního obrození

Valentin Urfus

Období vlastního hospodářského liberalismu spadá v kapitalistickém vývoji našich zemí do poměrně krátkého časového rozmezí šedesátých a sedmdesátých let minulého století: dlouhé přežívání principů odporujících zásadám volné soutěže náleželo proto také k charakteristickým znakům jejich vývoje v 19. stol.; a naopak konečné prosazení liberálních postulátů uskutečnilo se s výrazným zpožděním, které posunulo jejich realizaci v celosvětovém měřítku až na samotný práh počátků monopolistického stadia kapitalismu. V bývalém Rakousku-Uhersku to dobře naznačila osmdesátá léta minulého století, jak prvými náběhy ke kartelizaci, tak persekucí dělnického hnutí. Liberalistická perioda rakouského kapitalismu skončila tedy nedlouho poté, co byla začala.

Dotčené skutečnosti mají nepochybně značný obecný význam a překračují jím zcela jistě rámec běžných speciálních otázek. Ve svém souhrnu přispívají k poznání podstatných rysů vývoje kapitalismu ve střední Evropě, vyznačující rozdíly mezi jeho průběhem v našich zemích a v kapitalistických státech evropského západu. V tomto smyslu mohou vést i k poznání oněch stránek vývoje v nedaleké minulosti, jejichž důsledky určovaly konec konců podobu kapitalistických vztahů až do jejich zániku u nás.

Není možno zajisté věc sledovat hned v plné šíři. Z jednotlivých položek nabízejících se k řešení je však možno zvolit takovou, jež svou povahou odpovídá značnému stupni obecnosti nastíněných otázek. Mezi ně náleží nepochybně tematika týkající se hospodářské politiky rakouského státu v období uskutečňování postulátů buržoazní revoluce. Pro vývoj v našich zemích a pro otázky kolem závěrečné fáze procesu, v němž se formoval novodobý český národ, má pak zásadní důležitost poměr vedoucích složek probouzejícího se národa k této státní hospodářsko-politické linii, jmenovitě z jejich pozice jako vedoucích složek národa porobeného a utlačovaného.

§ 1 Vyústění hospodářsko-politického vývoje inspirovaného merkantilistickými idejemi

Hospodářská politika rakouského státu, zejména její projevy týkající se průmyslu a živnostenského podnikání v letech, kdy se v našich zemích definitivně rozpadal zpuchřelý feudální systém, vykazuje poměrně málo změn, jež by doprovázely bezprostředně revoluční výbuch v polovině století. I v požadavcích revoluční buržoazie — zejména v českých zemích — jako by ani nebylo kromě rolnické otázky uvědoměle sledovaných liberálních hospodářsko-politických prvků. Do popředí naopak vystupuje výrazná kontinuita s vývojem předchozím.¹

Šlo tu ovšem o bezprostřední odraz ekonomické situace, zejména poměrné slabosti průmyslu v českých a rakouských zemích, který stále ještě potřeboval ochrany a podpory státu.² Vedle malé rozvinutosti vlastních kapitalistických vztahů, jež byla hlavní příčinou tohoto hospodářsko-politického postupu ze strany státu ve starší době, přistupovaly pak v první polovině 19. stol. činitelé další, zvláště stále zřetelnější zaostávání Rakouska za rychle se rozvíjejícím Pruskem.

Tradiční hospodářsko-politický směr Rakouska v oblasti průmyslu sahá svými kořeny až k hospodářsko-politické aktivitě pozdně feudálního státu z přelomu 17. stol. a zvláště pak z první poloviny stol. 18. Jinými slovy šlo tu o přežívání merkantilistické doktríny.³ Vskutku také ještě v předbřeznové době se běžně hospodářská politika rakouského státu inspirovala z merkantilistických teorémů a jim odpovídajících idejí.

Pojem merkantilismu⁴ třeba ovšem v těchto souvislostech chápat širší než jen jako kamerálními a fiskálními účely diktovaná opatření. Jeho historické východisko a první zdůvodnění jeho myšlenek bylo opravdu takové, státní zájem o ekonomickou oblast byl tehdy vlastně jen vedlejší, kamerálním účelem poznamenanou akcí, o kterou stát neměl v průměru ani jiný zájem, než jaký projevoval o ostatní výnosové zdroje svých fi-

¹ Dobře tento směr vývoje naznačují výsledky starší literatury; z ní pak zvl. tradičně citovaná díla: K. Pribram, *Geschichte der oesterreichischen Gewerbegesetzgebung*, Lipsko 1907, J. Šlokar, *Geschichte der oesterreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I.*, Vídeň 1914, jež opět shrnují poznatky předchozích studií zejm. H. Reschauera a H. Hallwicha.

² Ke stavu průmyslu v českých zemích, jakož i k poměrně zdlouhavému průběhu tzv. průmyslové revoluce srv. práce J. Purše: *K problematice průmyslové revoluce v ČSR, ČSČH IV.* (1956), str. 1 a n.; *K některým otázkám průmyslové revoluce*, tamtéž, V. (1957), str. 266 a n.; *Průmyslová revoluce v českých zemích*, Praha 1960.

³ K tomu práce J. Grubra — zejm. *Průmyslová politika v Tobolkově České politice*, sv. IV., Praha 1911, str. 194 a n.; *O vývoji živnostenského zákonodárství*, Praha 1904; *Idea soběstačnosti v dějinném vývoji*, Praha 1904.

⁴ L. Sommerová, *Die oesterreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, I.—II., Vídeň 1920—25; E. F. Heckscher, *Der Merkantilismus* (ze švéd. originálu přel. O. Mackenroth), Jena 1932, I.—II.

nancí. Spolu s rozvojem výrobně technické základny manufakturního průmyslu, jakož i spolu s pokrokem v řemeslné malovýrobě počalo však toto prvotní úzce příjmové hledisko ustupovat poměrně rychle do pozadí. Hospodářská aktivita státu přerůstala tak v hospodářskou politiku, uvědoměle pěstovanou a považovanou i za nástroj politicko-mocenských aspirací. Hospodářská politika státu, která počala být takto sama sobě cílem, byla i teoreticky chápána jako zvláštní odvětví uskutečňování státní správy čili policie, mluveno dobovými pojmy.⁵ Co však zůstávalo, bylo její jednoznačně etatické východisko, jakož i většina hlavních pojmů dále rozvíjených a pěstovaných.

Ideový rámec, v němž se pohybovala hospodářská merkantilistická politika pozdně feudálního státu, tvořila na jedné straně podpora vznikajícího továrního a manufakturního průmyslu, na druhé straně jeho cechovní politika, obojí pak v úzké závislosti na otázkách celní politiky. Z hlediska ideového tu v první řadě působí obtíže, že merkantilismus a teoretické principy z něho odvozené nebyly dlouho uceleným národohospodářským systémem⁶ v duchu pozdějšího a zčásti již souběžného fyziokratismu a smithovské školy. Merkantilistické ideje přes svůj poměrně rychlý teoretický rozvoj neztratily nikdy zcela svůj prakticistní ráz odvozený z původního kameralismu. Nedostatek systematického prvku byl kromě toho u nich utvrzován i tím, jak se v nich odráželo konečné formování národního trhu, jehož vztahy postrádaly ještě trvalého spojení s trhem celosvětovým. Odtud vyplývala pak značná rozpornost merkantilistických hospodářsko-politických hledisek, podle nichž věci byly posuzovány vždy více méně jen z hlediska jediného státu. Všechny tyto rysy uplatnily se v dlouho přežívajícím rakouském merkantilismu a podmínily řadu zvláštností a v některých souvislostech dokonce až paradoxně vyhlížejících jevů v hospodářsko-politické oblasti během buržoazní revoluce v Rakousku.

Jedním z nejzřejmějších rozporů v teoretických principech merkantilismu, který také odhaloval snad nejlépe úzkoprsost merkantilistického pohledu i nedostatečnou rozvinutost ekonomických vztahů, z nichž tato ideologie vyrůstala, byl důraz kladený na obchodní bilanci státu, spojený současně s přísným celním prohibicionismem. Pozdně feudální stát si počínal doslova tak, jakoby byl sám jediný na světě a nebral vůbec v úvahu ostatní státy a jejich eventuálně analogický postup; hledisko světového obchodu tu ještě naprosto chybělo.

Jinými rozpory pak trpěla vlastní politika živnostensko-průmyslová.

⁵ V rakouském merkantilismu je tento vývoj charakterizován rozdílem mezi stanovisky Becherovými a Hörnigkovými na straně jedné a Sonnenfelsovými na straně druhé.

⁶ K tomu E. Lipson, *Economic History of England*, III. *The Age of Mercantilism*, Londýn 1937.

S ochranou a podporou, které v hospodářsko-politických opatřeních státu vystupovaly na prvním místě a které průmysl i živnostenský rozvoj v podmínkách druhého nevolnictví opravdu potřebovaly, šla však ruku v ruce i reglementace výroby, jež se ovšem musila stát překážkou další úspěšné cesty, jakmile rozvoj výrobních sil překročil určitou mez. Reglementační linie státní hospodářské politiky je příznačná a sluší ji podtrhnout v obojí její funkci, progresivní i zpátečnické. Je to třeba učinit zejména proto, že živnostenská legislativa nesená tímto duchem bývala staršími autory zhusťta chápána jako první krok k uskutečňování živnostenské svobody již zcela v kapitalistickém smyslu.⁷

Ničím takovým ovšem nebyla. Hospodářsko-politický merkantilismus sáhl sice tvrdou rukou na starý partikularismus cechů a jejich autonomii, jeho postup však nebyl od základu jednoznačně proticehovní. Národohospodářská a administrativistická doktrína celého pozdního feudalismu, s výjimkou jen některých náběhů v době josefinské a napoleonské, považovala naopak zachování cechů, zbavených svých starých středověkých výsad, za účelné⁸ a budovala z nich uvědoměle jakousi prodlouženou ruku státní správy, ne-li přímo její orgán, v lecčems ne nepodobný pozdější buržoazní stavovské samosprávě.

Vcelku lze tedy říci, že merkantilistická hospodářská politika nevytvořila ani organizačně přímý náběh k prosazení volné soutěže. Naopak jejím výsledkem byly po organizační stránce jen přechodné formy, podmíněné objektivním historickým procesem, k jehož hlavním znakům patřila potřeba ochrany vznikajícího průmyslu spojená s reglementací výroby jako nutná protiváha suverénního postavení patrimoniálního velkostatku v ekonomice pozdně feudální společnosti.⁹ U řemeslné a živnostenské malovýroby bylo výsledkem merkantilisticky orientované politiky pak jen vytvoření administrativních předpokladů pro zapojení cechovní výroby do celonárodního trhu, spojené s odstraněním cechovních privilegií.

Historicky nutná a z počátku i blahodárně působící ochrana rozvíjející se výroby na úrovni manufakturního podnikání nemohla být v pozdně

⁷ Platí to zejm. o díle *Slokarově*, který na mnoha místech zjednodušuje situaci tak, jakoby byrokracie plánovitě se orientující na liberalismus musila čelit i zpátečnictví cechů, i dobromyslnému císaři, vždy ochotnému popřát sluchu svým poddaným.

⁸ *Slokar*, l. c., na řadě míst (pro poč. 19. stol. např. str. 81); pro starší období: *V. Urfus*, *K cechovní politice v Čechách na přelomu 17. a 18. stol. a k jejím ideovým zdrojům*, *Právněhistorické studie VI* (1960), str. 39 a n. a *O právní úpravě manufakturní výroby u nás*, tamtéž, I (1956), str. 122 a n.

⁹ O tom, jak potřeboval průmysl ochrany ještě na poč. 19. stol., svědčí i liberální stanoviska v celní politice, zastávaná přechodně některými mluvčími šlechtického velkostatku (Lexa z Aerenthalu) — *J. Nožička*, *Hospodářský a měnový vývoj našich zemí*, Praha 1946, str. 143 a dále *B. Mendl*, *Český průmysl před sto lety a počátky Průmyslové jednoty*, sborník „Sto let jednoty k povzbuzení průmyslu v Čechách 1833 až 1933“, Praha 1934.

feudální společnosti budována ostatně jinak než na principu výsady, což v právní sféře bylo vyjádřeno institucionálně privilegijním systémem. Tak však současně s nivelizací starých cechovních svobod byla vytvářena nová soustava výsad, jež pak zvláště v dalším vývoji spolu se státním dozorem nad výrobou a s reglementačními záměry i účinky vedly k ostrému podtržení rozdílu mezi řemeslnou a živnostenskou malovýrobou a továrně průmyslovým podnikáním.¹⁰

Tím ovšem se ani rozvoj továrního průmyslu nevymykal jisté podnikatelské omezenosti, ač šlo o oblast, která zejména během první poloviny 19. stol. procházela rozhodujícími strukturálními změnami vrcholícími v přeměně manufakturního průmyslu na továrně strojovou výrobu. I když byly tedy průmyslnické vrstvy již proto přístupnější zakladatelské veikorysosti, nechyběly přece ani mezi nimi po celou dobu hlasy o potřebě ochrany průmyslu státem, podporující zvláště závislost nevyspělého průmyslu na zastaralé prohibicionistické celní politice Rakouska.¹¹

Výsledky hospodářské politiky pozdně feudálního státu uplatňovaly se tak zpětně v objektivním charakteru rozvoje národního hospodářství rakouského státu. Stanoviska podnikatelských vrstev rakouské raně průmyslové buržoazie osvětlují dobře i životní osudy úspěšných jedinců, o nichž, zejména v Čechách, je možno získat řadu dokladů: průmyslové podnikání platilo stále ještě v individuálním a do určité míry i společenském měřítku za příliš nebezpečné, za spíše jen dočasný, i když snad výnosný zdroj příjmů, který bylo záhodno opustit, jakmile očekávání do něho kladená se naplnila. V tomto smyslu dominuje také z hlediska investiční jistoty v Čechách po celou první polovinu 19. stol. pozemková držba nad průmyslovým podnikáním.¹²

Celou složitost těchto poměrů v českých zemích jen zvyšovala již v předbreznové době jasně se rýsující národnostní otázka, jež byla pak zostřována i ekonomickými rozpory mezi rozvíjejícím se průmyslem, který byl v rukou německé buržoazie, s českým měšťanstvem, orientovaným ještě hlavně živnostensky a řemeslně.

Takové prostředí se musilo ovšem odrážet i v ideové rovině. Je to patrné zvláště ze způsobu, jakým do tehdejšího Rakouska pronikaly ideje průmyslového liberalismu: jejich cesta v tomto směru nebyla natolik přímočará, aby tvořila hned od počátku přesně vymezený a uvědoměle sledo-

¹⁰ K tomu především dobovou právníckou literaturu — díla Barth-Barthenheima, St. v. Keesse a V. G. Kopetze, dále Šlokar na více místech a H. Waentig, *Gewerbliche Mittelstandspolitik*, Lipsko 1898.

¹¹ Dobře situaci zachycují dobrozdání a anketa k těmto otázkám — viz. Stát. ústřed. archiv (dále: SÚA), ČG Publ. 1836—40, fasc. 106, 1/1—19; dále srv. B. Loewenstein, *K charakteru německého liberalismu 1830—31*, ČSCH, VIII. [1960], str. 814 a n.

¹² Dokladů v tomto směru by bylo možno uvést celou řadu; k zvl. typickým náleží rodina Veithů na Liběchově.

vaný program nastupujících společenských sil. Stanoviska činitelů majících zájem na rozvoji kapitalistické ekonomiky, ať šlo o představitele mladé buržoazie či o průmyslově interesované aristokratické velkostatkáře a jejich exponenty ve státním aparátu, byla také dlouho ještě názorově nevyjasněná a kolísavá.¹³ Stejně tak akademické pěstování liberalisticky zaměřené politické ekonomie naráželo v ovzduší přesyceném oficiální protiliberalistickou národohospodářskou doktrínou na nepřekonatelné obtíže.¹⁴

Za nejdůležitější a pracovně nejpodstatnější výsledek nastíněných úvah třeba tak považovat, že vedou k prohloubení skutečně dialektického pohledu na hospodářsko-politickou problematiku doby, v níž počalo růst naše národní obrození, podtrhující zejména v plné šíři problematičnost hodnocení úlohy státu v těchto vztazích. Byl to v první řadě důraz kladený na administrativně-právní a hospodářsko-politické rozlišení mezi malou výrobou a továrním provozem, který podmínil velmi podstatně životní mentalitu prostředí, v němž žily vrstvy, jimiž bylo převážně neseno obrozenecké hnutí. Jedním z výsledků hospodářské politiky pozdně feudálního státu stalo se tak i utvrzení ekonomické slabosti českého měšťanstva, působící ještě hluboko za polovinu století. Není divu, že řemeslníci a živnostníci malovýrobci, jejichž představitelé hráli v podpoře národoveckých snah českého měšťanstva velkou úlohu, cítili se tu deptáni hned z několika stran: vedle obecných zákonitostí kapitalistické industrializace, směřujících k pauperizaci a vytlačování řemesla, bránila jim v další gründerové perspektivě i omezenost jejich vlastní cechovní mentality, jejímiž ohnisky se stávaly cechy, přežívající právě za blahovolného státního dohledu.

§ 2 Průmyslově ekonomický patriotismus v předbřeznových Čechách a jeho liberální rysy

Čechy, v nichž vyrůstaly první generace probouzejícího se národa, nebyly z hlediska dalších možností ekonomického vývoje prostředím jedno-duše utvářeným. Na přelomu 19. stol. uzavřela se první, manufakturní fáze kapitalistické industrializace země. Takto vytvořená produkční základna byla pak v následujících letech postavena do středu živého konjunkturálního vzestupu během napoleonského období. Kontinentální systém pří-

¹³ Mezi špičkami dvorské kamarilly to dobře charakterisuje osoba Kúbeckova, který v některých hospodářskopolitických otázkách zaujímal liberální stanovisko (S l o k a r, l. c., str. 119 a 155).

¹⁴ Al. B r á f, *Politické vědy v Čechách na sklonku věku osmnáctého a v první polovině devatenáctého*, Almanach České akademie, roč. XVII., Praha 1907, str. 191 a n.

vedl i v Čechách křivku hospodářského rozvoje do strmého vzestupu a otvíral před českým průmyslem další cesty. Jakmile však válečné podmínky těchto nově se objevivších hospodářských možností pominuly, ukázalo se v plné nahotě i jejich nezdravé ledví. Poválečná krize, jež konjunkturální období rychle vystřídala, protáhla se do zdlouhavé deprese. Depresivní a krizové prvky utvrdily pak tradiční, konzervativními doktrínami nesený směr státní hospodářské politiky.

Skutečně také krátkozraká dobová kritika přičítala hospodářský pokles a jeho krizové projevy domněle rozbujelému průmyslu a liberálně prováděné živnostenské politice. Docházelo proto ke zdůraznění reglementační linie státní hospodářské politiky a každý jen poněkud volnější postup úřadů při udílení živnostenských koncesí a továrních povolení byl podezříván z nemístného liberalismu; nešlo přitom ovšem o uplatňování skutečných liberalistických principů, nýbrž právě jen o benevolentnější aplikaci tradičních zásad hospodářsko-politických.¹⁵

V takovéto situaci počaly i v Čechách dvacátých let minulého století převládat v perspektivě dalšího hospodářského rozvoje pesimistické tóny a malodušné cechovnictví.¹⁶ Odrazem toho byla pak i klikatá linie praktických akcí státní živnostenské administrativy, kolísajících mezi volnou a striktní reglementací. Z obecného poklesu se zachránila jen část průmyslových podniků. Ve shodě s všeobecnými zákonitostmi kapitalistického krizového cyklu přežily krizi nejsilnější podniky, čelíce jí rekonstrukcí technického vybavení.¹⁷

Charakteristickým rysem této situace v Čechách byla však především aktivita šlechty, zejména těch jejích složek, které byly na průmyslovém podnikání hmotně zainteresovány a jež měly v této době za sebou již mnoho pozoruhodných zkušeností. Nově se prosazující ekonomická aktivita šlechty měla řadu zajímavých souvislostí, které celkem jednoznačně ukazují na její skutečné pozadí: raně předbřeznová aristokracie z Čech navazovala svým ekonomickým úsilím na svoji protiabsolutistickou a protijosefinskou opozici z předchozího století. Již tehdy tytéž společenské vrstvy se snažily zabrzdit ohrožení svých zájmů způsobem, který po ideové stránce odpovídal v podstatě pozdějšímu předbřeznovému šlechtickému zemskému vlastenectví. Postupně se formující idea zemského vlastenectví pokračovala pak kolem přelomu století v akcích kulturní a filantropické povahy, jimiž se šlechta pokoušela dodat důrazu svým pretenzím a i prakticky dokázat potřebu stavovské reprezentace v zastupování specifických zemských zájmů.

¹⁵ S l o k a r, l. c., na řadě míst (např. str. 85).

¹⁶ SÚA ČG Com. 1816—25, fasc. 22 [žádosti o povolení cechů na venkově] a ČG Publ. 1826—35, fasc. 23, kart. č. 22 [neutěšená situace obchodníků].

¹⁷ J. K l e p l, *Počátky továrního průmyslu inářského v našich zemích*, Praha 1941.

K politické a kulturní aktivitě šlechty přistoupila pak posléze i aktivita hospodářská. Šlechta silně interesovaná v rozvíjejícím se českém průmyslu chtěla očividně využít příznivé situace, jak se jí nabízela v období, kdy krizové a depresivní důsledky předchozích let podvazovaly hospodářské a podnikatelské ambice podnikatelů z řad rostoucí buržoazie. Šlechtický průmysl byl pak během krize právě pro svoje úzké spojení s patrimoniální oblastí, které mu zajišťovalo větší kapitálovou stabilitu, také v relativně výhodném postavení.

Jakmile deprese počala ustupovat novému oživení, které v Čechách ústilo přímo do počátků rozhodujícího stadia ve vývoji průmyslové skladby země, do počátků průmyslové revoluce a přeměny manufakturní výroby ve strojovou, dostávala ovšem hospodářská aktivita šlechty tím ostřejší podněty a snaha zajistit šlechtickému průmyslovému podnikání převahu vystupovala ovšem tím výrazněji.

Hospodářská aktivita příslušníků velkostatkářské šlechty brala na sebe různé podoby. Nechybí mezi nimi ani plány na velkorysé komerční podnikatelské útvary. A jistě není náhodou, že právě v této souvislosti přichází jméno člena rodiny, z níž pocházel vůdce předbřeznové stavovské oposice z Čech — hr. Deym.¹⁸

Nejvlastnějším výrazem šlechtické hospodářské aktivity se však nestaly individuálně formulované projekty, nýbrž realizace záměru nesrovnatelně dalekosáhlejšího. Bylo jím založení *Jednoty k povzbuzení průmyslu v Čechách*, jemuž předcházelo několik jednorázově pořádaných, celkem však periodicky se opakujících průmyslových výstav.

Bližší podrobnosti jejího vzniku i původní cíle jsou poměrně dobře známy.¹⁹ Snaha posílit co nejvíce produkční základnu vlastního šlechtického průmyslu a udržet šlechtě iniciativní místo ve všech hospodářských a hospodářsko-politických akcích vyniká mezi nimi zcela nesmlouvavě. Jí je také podřízeno osvětové úsilí, jež Jednota od svého počátku vyvíjela a které se obracelo zejména k povznesení technické úrovně drobného řemeslníka a venkovského člověka. Ostře vyhraněný aristokratický ráz Jednoty odrážel se nekompromisně i v původních spolkových stanovách, jež za plnoprávné členy uznávaly vlastně jen šlechtické velkostatkáře a které vskutku s velmožskou povýšeností přezíraly reálnou sílu průmyslových podniků existujících již mimo dosah patrimoniálních vlivů a soustředěných zejména v českém pohraničí v rukou předchůdců německé liberální buržoazie.

Význam Jednoty bývá posuzován především z hlediska jejího dalšího

¹⁸ Byly to zejm. plány hr. Fr. Deyma na založení obchodní akciové společnosti v r. 1827 (rkp. č. VII. E 7 sbírky rukopisů Nár. musea); z podobných podnětů vzešlo i založení České spořitelny.

¹⁹ Srv. sbor. cit. výše § 1 pozn. č. 9.

vývoje, kdy po reorganizaci spolku, spojené s demokratizací, Jednota dala představitelům české buržoazie možnost získat si první ostruhy ve veřejném životě a osvojit si zkušenosti ze spolkového života, ovládaného v podstatě již parlamentními formami jednání. Její zásadní význam spočívá však ještě v něčem jiném: Jednotu třeba totiž považovat za korporaci budovanou na ideových principech, které otvíraly u nás cestu zásadám volné soutěže a průmyslového liberalismu. Na původní Jednotě, jež měla ráz exkluzivního aristokratického klubu, je ovšem na první pohled málo skutečně liberálního.

Tento rozpor je však jen zdánlivý: již ideový základ původního programu Jednoty, vyjádřený dobře v německém názvu spolku „Verein zur Ermunterung des Gewerbegeistes“, ukazuje — jak to zdůraznilo právem i starší bádání²⁰ — na toto východisko. Zakladatelé Jednoty, ač byli aristokraty tuhého přístřihu jako snad málo kdo z jejich současníků, přece jen při založení svého spolku upouštěli zřetelně od oficiálně platné hospodářsko-politické doktríny. Tradiční nazírání, které vázalo rozvoj průmyslu vlastně výlučně na státní intervenci, na jeho podporu a ochranu, bylo tu odloženo stranou a naopak byl kladen důraz na vlastní síly, což je v dobovém vyjádření, poplatném ovšem i romantickým výrazovým prostředkům, právě ono „povzbuzení průmyslového ducha“ české země. Souvislost s ideovým světem zemského patriotismu, romantického zemského vlastenectví, které tu nabývá hospodářsko-politický aspekt, je tedy na první pohled zřejmá.

Že uplatňovatelem těchto idejí je aristokratická smetánka, které jinak byl pokrok společnosti nepochybně vzdálenou věcí, nesmí nás zarážet. Nejde tu o subjektivní vztah k myšlenkám pokroku, nýbrž o objektivní dějinný proces v plné jeho dialektické mnohotvárnosti. Ostatně v Čechách na přelomu 18. a 19. stol. to není ojedinělý případ, kdy se prostředkovatelem progresivních myšlenek stává šlechta,²¹ nikoliv ovšem proto, aby je aplikovala v jejich skutečném smyslu, nýbrž aby sledovala v konkrétní historické situaci své reakční a úzce omezené cíle.

Nejen však toliko v názvu, nýbrž i v samotné činnosti Jednoty cítíme liberalistická východiska. Prostředkování technické a polytechnické osvěty²² jak pořádáním pravidelných průmyslových výstav, spojených s odměňováním nejlepších exponátů, tak i jinými podniky dobře naznačuje, že zakladatelé Jednoty se opravdu již snažili podněcovat soutěživost drob-

²⁰ M e n d l, l. c., str. 33 a n.

²¹ Příkladem jsou mimo jiné stavovská desideria z r. 1790 — k tomu E. D e n i s, *Čechy po Bílé hoře*, Praha 1905—6; J. H a n u š, *Idea československého státu u našich buditelů*, *Idea československého státu*, I, Praha 1936, str. 89 a n.; nejnověji — V. V a n ě č e k, *České právníctví za kapitalismu*, Praha 1953, str. 13 a n.

²² K osvětové činnosti Jednoty (nedělní řemeslnické školy a periodika s posláním popularizačním), M e n d l, l. c., str. 101 a n.

ných i větších výrobců, a to zcela ve smyslu kapitalistické volné soutěže. Skutečnost, že se u nás prosazují náběhy k liberalistickému chápání volné soutěže v útvaru tak nepochybně výlučném, jakým byla šlechtická Průmyslová Jednota, dokresluje ještě hlouběji, po jakých křivolakých cestách docházely v Čechách prvního uplatnění ideje průmyslového liberalismu. Není třeba zajisté ani zdůrazňovat podmíněnost těchto cest soudobou ekonomicko-sociální situací našich zemí: Čechy přes poměrně vysoký stupeň industrializace zůstávaly stále daleko za pokročilými kapitalistickými státy západní Evropy a počínaly nadto zvolna zaostávat i za sousedním Německem, kde právě v současné době vítězily síly vedoucí k hospodářské integraci. Rozhodující podíl agrární složky v ekonomice předbřeznových Čech, jakož i téměř výlučná převaha šlechty odráží se tak i v prvním pronikání myšlenek průmyslového liberalismu k nám.

I když tedy zakladatelé Jednoty nemohou být ani v nejmenším podezřívání z politického a názorového liberalismu, přece jen svým dílem proklestili jeho ideám u nás cestu. Nebyli však zdaleka jen jedinou sociální skupinou, která v soudobých Čechách mohla mít — a také měla — samostatné hospodářsko-politické názory. V jistém smyslu byla o tom učiněna zmínka již výše; a nebylo jistě náhodou, že při založení Jednoty byl okázale pominut právě vliv německého průmyslu z českého pohraničí. I jeho představitelé byli svým způsobem stoupenci liberálního hospodářského programu a vyznávali jej v lecčems otevřeněji a důrazněji než aristokraté z Jednoty. Jejich požadavky směřovaly především k odstranění praktických překážek, které se stavěly jejich podnikání v cestu zejména v oblasti právní. Šlo v první řadě o nejrůznější legislativní omezení, bránící zejména úspěšné obchodní realizaci průmyslové produkce.²³ Proto také v názorech těchto kruhů převažuje obchodně politický rys nad průmyslovým. Bylo to celkem typické stanovisko průmyslové a zvláště obchodní buržoazie a rodící se velkoburžoazie stejného odstínu, požadující vytvoření zvláštního obchodního práva, zajištění platebního a úvěrového styku, jakož i legislativní zakotvení řady dalších, obchodnímu styku napomáhajících právních institucí. Jednota se s těmito požadavky ztotožňovala v otázce celní uzavřenosti Rakouska.²⁴

Co jim však právě na rozdíl od zakladatelů Průmyslové Jednoty chybělo, byl zřetel k drobnému výrobcí²⁵ a snaha přiblížit i jemu podnikatel-

²³ Srv. stanovisko J. v. W a y n y, který byl posléze guvernérem rak. Nár. banky, jak je zaujal v r. 1828 — k tomu V. U r f u s, *Počátky komercialistiky na pražské právnické fakultě*, Sborník příspěvků k dějinám University Karlovy, tom. II., fasc. 2, str. 137—8.

²⁴ *Mittheilungen für Gewerbe und Handel*, I., Praha 1834—35, str. 125: referát o práci vídeň. prof. F r ä n z l a, která odmítala liberalistické teze Mac Coull o h o v y — autorem článku byl jeden z nejagilnějších členů Jednoty K r e u t z b e r g.

²⁵ K tomu M e n d l, l. c., str. 73.

skou perspektivu. U feudálů naopak v tomto smyslu příznivě působily staré svazky, jež mělo jejich průmyslové podnikání s řemeslem v rozkládajících se patrimoniálních svazcích na venkově. Častá závislost průmyslových zařízení na panském velkostatku na místních řemeslnících vytvářela přirozené podmínky pro to, aby byl v zájmu aristokraty rozvíjeného podnikání sledován i vzestup drobných výrobců, kteří tvořili stálou zálohu kvalifikovaných kádrů pro ně. Liberalismus představitelů německého průmyslu z českého pohraničí byl ovšem orientován jinak: ve svém jádře šlo již o počátek onoho programu, neseného pozdější německou liberální buržoazií, jež usilovala o stmelení mocnářství v jednotný ekonomický organismus, který se měl stát vděčným polem její expanze. Feudální stanovisko naopak skýtal z pozic svého ekonomického patriotismu více porozumění pro hospodářský rozvoj řemesla a předznamenávalo tak bezděčně i po této stránce pozdější alianci české politiky s historickou šlechtou.

§ 3 Polytechnická osvěta jako hospodářsko-politický prvek nacionálního programu české buržoazie

U prvních představitelů obrozeného národa se hospodářsko-politický zřetel příliš neuplatnil. Tato skutečnost sama o sobě nepřekvapuje: proud, jímž byl nesen proces českého národního obrození, směřoval zcela přirozeně jiným směrem. Ostatně představitelé těch vrstev, jejichž interesy mohly taková stanoviska, zejména v oblasti průmyslového rozvoje vytvářet, nebyly ještě schopni je formulovat. Naopak, jak již jsme se o tom zmínili, podněty vyvolané pokračující kapitalistickou industrializací a doplněné výsledky státní hospodářské politiky utvrzovaly v jejich řadách cechovně malovýrobní mentalitu. A vlastenecká inteligence v tehdejším ještě velmi stísněném a málo rozvinutém národním životě s obtížemi zdolávala řadu jiných úkolů.

Přesto však již tehdy v obrozeneckých kruzích nechyběli jedinci, kteří byli zřejmě již v důsledku svého povolání schopni rozvíjet pojmy a myšlenky hospodářsko-politického rázu, ač jinak tuto činnost za cíl svého poslání nepovažovali. Jedním z nich byl dnes zapomenutý český buditel a blízký přítel Jungmannův — Václav B e r g n e r.²⁶ Ve své době zaujímal společensky velmi vlivné postavení a jistě ne marně s ním počítal Palacký

²⁶ *Ottův Slovník naučný*, III., str. 805, srv. i Zeleného životopis Jungmannův v *Lumíru*, roč. 1863, str. 1122; B. (žil v l. 1761—1834) byl zajímavou osobností v mnoha směrech; od r. 1817 zastával funkci sekretáře rak. vyslanectví v Buenos Aires a posléze působil ve vídeňské bankál. administraci; pocházel z pražského měšťanského prostředí; jeho otec byl vynikajícím chemikem a současně i jedním z posledních alchymistů.

jako s přispěvatelem pro svoji encyklopedii právě na těchto úsecích.²⁷ Tak či onak je ovšem Bergnerova osoba z hlediska dalšího průběhu vývoje epizodou, ovšem epizodou, která ukazuje, že obrozenecké prostředí české, ač v něm převažovaly jiné ideové zřetele než hospodářsko-politické, nebylo ani po této stránce natolik nemohoucí, jak by se snad na první pohled zdálo.

Jinak však výchozí situace pro sledování hospodářsko-politického zájmu u vůdčích představitelů českého národního života vyhlíží poměrně neutěšeně, postrádajíc ještě dlouho jakýchkoliv určitějších projevů. Tento stav věcí počíná se měnit teprve s příchodem mladší generace, které měla pak připadnout vůdčí politická role v buržoazní revoluci a k níž kromě Pernerera, který záhy tragicky zemřel, náleželi jmenovitě Rieger, Strobach, Trojan aj.²⁸

Závěrečná fáze rozkladu feudalismu a rozvoje kapitalismu postavila i před tuto generaci potřebu vlastní uvědoměle sledované cesty k hospodářskému rozmachu českého měšťanstva. Není divu, že při hledání této cesty musili se budoucí političtí vůdcové české buržoazie dříve nebo později střetnout s hospodářsko-politickým programem Průmyslové jednoty, a to tím spíše, že Jednota byla jednou z mála fungujících spolkových korporací předbřeznových Čech. Obrozeneckou českou inteligenci spojovaly ostatně s Jednotou konkrétní svazky již od jejího založení, nemluvě ani o vztazích některých vůdčích buditelů k šlechticko-stavovské opozici z přelomu století, které rovněž připravovaly půdu v tomto směru. Na osvětové práci Jednoty počali se také poměrně záhy podílet první představitelé české přírodovědecké inteligence.²⁹ Rozhodujícím se však stal okamžik, kdy se v práci Jednoty uplatnili představitelé oné mladší generace. Jednota v té době nebyla ovšem již starou Jednotou z dob svých počátků. Prvé vystoupení mladé generace spadalo právě vjedno s demokratizací spolku, který počal ztrácet povahu výlučného aristokratického klubu a stával se naopak institucí velmi důležitou pro rozvoj českého národního života.³⁰

Nejdůležitějším činem tohoto buržoazně intelektuálního elementu v Jednotě bylo, že dovedl navázat na zdravé jádro zakladatelského programu, očistit je od jeho aristokratické slupky a využít pro potřeby vlastního národa. Rozhodující se tu stala idea technického pokroku jako základu veškerého hospodářského růstu. Přitom důraz byl položen v první řadě na

²⁷ Fr. Palackého, *Spisy drobné* III., Praha 1903, str. 335 a n.

²⁸ Hlavní linie vývoje shrnul J. Klepl, *Průmyslová jednota a české úsilí před březnem 1848*, sborník „Sto let jednoty ...“, str. 169 a n.

²⁹ Byl to v první řadě J. S. Pressl, který tu počal dokonce v r. 1839 vydávat *Časopis technologický* (B. Mendl, l. c., str. 105 a n.).

³⁰ Klepl, *Prům. jed.*, str. 171 a n., Mendl, l. c., str. 138 a n.

práci osvětovou a popularizační: byl to zejména Perner a Rieger, ale i Trojan a Štrobach, kteří se důsledně snažili orientovat polytechnicko-osvětové cíle Jednoty směrem k českému řemeslníku a živnostníku³¹ a postavit tak i před jeho oči podnikatelskou perspektivu. Zatím co původní osvětové cíle směřovaly v Jednotě spíše do oblasti venkovského patrimonía, kde šlo o růst kvalifikovaných kádrů pro průmysl, v němž kapitálově vedla šlechta, měla se tato činnost nadále obracet naopak více k městskému malovýrobcí. Navíc však osvětová činnost Jednoty dostávala tímto způsobem i nový nacionálně vyhraněný ráz a požadavek polytechnické osvěty jako základu hospodářského rozvoje dostával se i do programu české buržoazie, kde pak zakotvil v podobě postulátu technického vzdělání, prostředkovaného mateřským jazykem, jako trvalá složka kulturně politických i hospodářsko-politických představ českého měšťanstva.

Výmluvným dokladem takového spojení byly především pedagogické a osvětové projekty známého obrozeneckého propagátora přírodovědeckých poznatků Karla Slavoje Amerlinga.³² Maje za sebou podobnou činnost v Průmyslové Jednotě, pokoušel se učinit ze své *Budče* středisko plánovitého vzdělávání řemeslnických vrstev.³³ Ještě víc však upoutá, že právě tu se objevuje i další osoba, jež pak v průběhu poměrně krátké doby přispěla výrazně k rozvoji a formování hospodářsko-politických idejí české buržoazie. Byl jí Emanuel Zdekauer, příslušník v té době známé pražské obchodnické a továrnické rodiny, bohatě rozvětvené a ve všech svých představitelích velmi vlivné.³⁴ Sám byl podnikatelem s filantropickými a reformistickými sklony, které jej také přivedly posléze k tomu, že středem svého zájmu učinil situaci malovýrobců a jejich další hospodářské perspektivy. Jeho úsilí dozrálo těsně před březnem v podobě obsáhlého a dobře promyšleného memoranda, které podal tehdejšímu místodržiteli v Čechách, arcivévodovi Štěpánovi. Zdekauerovy plány byly formovány prostředím, z něhož pocházel: bylo v nich propagováno spojení osvětového programu s praktickou perspektivou kapitálového a investičního rozvoje malovýrobních vrstev. Šlo zejména o projekt úvěrových zařízení, která měla poskytnout laciný a solidně krytý úvěr. Jako podnikatelský praktik přistupoval Zdekauer k celé věci velkoryse a bez intelektuálních skrupulí. I v tom byl již nový rys, předznamenávající pozdější zakladatelské období české buržoazie. Naproti tomu se světem Průmyslové

³¹ Klepl, *Prům. Jed.*, str. 182, 191 a n.

³² Ferd. Čenský, *Dr. Karel Slavoj Amerling*, Vlčková Osvěta, roč. XV. (1885), str. 385 a n., zvl. str. 393.

³³ Amerling vyučoval na nedělní škole Jednoty a tehdy počal vydávat i svého „Průmyslového posla“ (Mendl, l. c., str. 115).

³⁴ *Ottův Slovník naučný*, XXVII., str. 495 — životopisný nástin vyšel i samostatně — univ. knihovna pražská sign. 17 E 136.

Jednoty a jejího původního, národnostně indiferentního patriotismu spojovala Zdekauerovy plány jejich nacionální nevyhraněnost.

Hospodářsko-politické ideje mladé české buržoazie ovlivnil tedy nejvíce program Průmyslové Jednoty. Pokud jde o ostatní hospodářsko-politická stanoviska, jak se uplatnila v předbřeznových Čechách, je na prvý pohled celkem zřejmé, že u nich takový vztah mohl sotva vzniknout: platí to pochopitelně zejména o obchodně politických požadavcích německých průmyslníků z Čech, ale v podstatě i o akademicky pěstované ekonomické a právní vědě. Ač v ní se uplatnilo již mnoho více či méně zakrytých liberálních myšlenek — nebo snad právě proto — většího ohlasu její ideje u českého měšťanstva nedošly. Její hlavní zájem se obracel ponejvíce k potřebám průmyslu a v čele její pozornosti stály tehdy zejména otázky exportního a importního obchodu ve spojení s principy smithovského „free trade“.³⁵

Ideje ekonomického patriotismu Jednoty přibližovala tedy nejvíce stanovisku českého měšťanstva — a to třeba znovu podtrhnout — jejich opravdová blízkost řemeslnicko-živnostenským potřebám, daným postavením této sociální vrstvy během rozvíjející se kapitalistické industrializace. Tato skutečnost se snad v plné míře neprojevila ještě před březnem, kdy šlo jmenovitě o prosazení nacionálních záměrů při aplikaci programových idejí Jednoty. Plné výraznosti však nabyla v dalším vývoji v bezprostřední souvislosti s událostmi z r. 1848. Do popředí tu vystoupila pak vedle nacionálních rysů zvláště myšlenka svépomoci, jež rovněž byla obsažena v původním programu Jednoty a na niž počala horlivě navazovat samostatná programová vystoupení živnostenských malovýrobců. Tato idea, jelikož řemeslnicko-malovýrobní ráz v ekonomické základně českého národního hnutí stále ještě převládal, stala se tak i výraznou součástí programu hospodářského rozvoje české buržoazie.

§ 4 Vlna živnostensko-cechovní reakce v l. 1848–1849 a cesty jejího překonání

Když se počátkem r. 1848 otevřelo i pro mladou buržoazii habsburských zemí jaro jejího politického života, dostaly se rovněž hospodářsko-politické otázky do nových souvislostí. Nikoli však hned od počátku: naopak oficiální linie buržoazní politiky byla v těchto směrech nejdříve poměrně netečná. Platilo to jak o platformě českého měšťanstva, tak i o stanovisku buržoazie německé. V popředí, zejména v první polovině roku, byly otáz-

³⁵ Přehledný obraz o tom podávají recenzní rubriky časopisu *Zeitschrift für oesterreichische Rechtsgelehrsamkeit und politische Gesetzkunde*, zejm. v třicátých a na počátku čtyřicátých let — jinak to platí zvl. o spisech vídeň. ekonomů Kudlera a Fränzla.

ky politické moci, spojené zvláště s konkrétními problémy konstituční státní formy. I v tomto rámci však se rýsovala některá odstínění.

V první řadě byl to austroslavismus liberální české buržoazie, který vykazoval vskutku minimální porozumění pro perspektivy hospodářsko-politického vývoje a nedovedl vlastně vůbec zdůraznit ekonomické aspekty svých programových bodů. Dobře to ilustrují jak propoziční dokumenty Slovanského sjezdu, tak i celá koncepce tohoto kongresu.³⁶ Nezájem o tyto otázky byl rovněž jednou z nejzřejmějších slabín pozdějšího českého federalismu, zvláště ve formulaci, kterou mu dal Palacký. V jeho osobě se také mezi předáky české buržoazie uplatnil nejtrvaleji a nejvýrazněji nezájem o hospodářsko-politickou problematiku, ba přímo její ignorování.³⁷ Palackého federalismus odrážel tu přímo jednostranně malovýrobní orientaci českého měšťanstva doplněnou velkostatkářskými ambicemi některých jeho vedoucích špiček. V důslednosti svého stanoviska byl však Palacký od začátku osamocen.

Odlišoval se od něho především Rieger, který v r. 1848 měl za sebou již záslužnou činnost v Průmyslové Jednotě, jež mu vynesla také první úspěchy v osobní popularitě. Pravda, neorientoval sice během vlastního revolučního období českou buržoazní politiku nějak výrazněji tímto směrem, nepřestával však dotčené otázky sledovat, jak dokázal zejména v době těsně porevoluční svými teoretickými pracemi, jimiž také zasáhl plodně do rozvoje hospodářsko-politických názorů české buržoazie.³⁸

Naproti tomu zřetelnou konverzi od původního nezájmu prodělal Havlíček.³⁹ Havlíčkův obrat byl ovšem podmíněn celkovým vzestupem hospodářsko-politické aktivity spadající uvnitř buržoazních vrstev v Čechách bez rozdílu národnosti již před polovinou roku. Vzrůst této aktivity souvisel bezprostředně s otázkou poměru českých zemí k Německému spolku. Jinými slovy šlo o ekonomickou, popř. hospodářsko-politickou stránku „frankfurtské otázky“, neboť politický svazek měl být doprovázen

³⁶ *Slovanský sjezd v Praze roku 1848*, k vydání připravil V. Žáček, Praha 1956, zvl. str. 48 a n., 220 a n., jakož i str. 378 a n.

³⁷ Fr. Palackého *Spisy drobné*, I., Praha 1899, str. 69 a 82: stanovisko Palackého ke kompetenci zem. sněmů v oblasti průmyslové zákonodárství bylo sice kladné, na rozdíl od Pinkase, nepovažoval však za nutné je obhajovat; dále srv. B. Rieger, *Ústava Rakouska dle Fr. Palackého v l. 1848—49*, Památník na oslavu stých narozenin Fr. Palackého, Praha 1898, str. 635.

³⁸ O Riegrovi v Jednotě srv. výše, jinak v ostatním níže.

³⁹ Z. V. Tobolka, *Karel Havlíček*, Literatura česká XIX. stol., str. 642—3; T. rozlišuje mezi Havlíčkovým stanoviskem v Pražských Novinách a v Národních Novinách; mylí se však, považuje-li Havlíčkovo úsilí o organizaci čes. prům. školství za projev jeho merkantilistických názorů. Dále srv. *K hospodářským názorům Karla Havlíčka*, Obzor národohospodářský, roč. IX. (1904), str. 135 a n. a str. 181 a n. a *Politické spisy K. H. B.* (vydal Z. V. Tobolka), I—III, Praha 190 — v obojím je zdůrazněn Havlíčkův vyhraněně liberální postoj poč. padesátých let, kdy ve Slovanu obhajoval řemeslnickou osvětu.

i ekonomickou formou, vyjádřenou v připojení českých zemí k Německému celnímu spolku.

Podobně jako volby do německého parlamentu, stalo se i připojení k německému „Zollverein“ předmětem obecného zájmu a pozornosti.⁴⁰ Plán na celní sjednocení Čech s Německým spolkem urychlil tak i diferenciální proces probíhající mezi představiteli obou nacionálních složek buržoazie. Přirozenou přitažlivost a aktuálnost této problematiky zvyšovala kromě toho i skutečnost, že šlo v podstatě i o legální prostředek oživení politického života v prvních měsících po potlačení pražského svatodušního povstání.

Oficiální diskuse se soustředila do Průmyslové jednoty, z jejíhož podnětu byla uspořádána i veřejná anketa.⁴¹ Jednota snažila se výměnu názorů reálně usměrnit, apelujíc jako celozemská instituce na českou i německou veřejnost. Není třeba zajisté ani zdůrazňovat, že spontánní a prakticky bezvýjimečnou odpovědí z české strany bylo zamítnutí unifikačního návrhu. V rozhodujícím období počal i český tisk obracet pozornost k ekonomickým a hospodářsko-politickým problémům, jak o tom mimo jiné svědčí i proměna názorového stanoviska Havlíčkova, o kterém byla učiněna již zmínka. Bylo by však chybou považovat celkem jednoznačně určité stanovisko české buržoazní veřejnosti za projev jen nacionálního citění. Naopak vedle nesporných nacionálních motivů uplatnily se v něm velmi podstatně i ekonomické interesy české buržoazie, která vskutku jako celek neměla a také nemohla mít na připojení zájem.

Pro české stanovisko nebyl však charakteristickým jen negativní postoj, nýbrž především skutečnost, že v zamítnutí převládala malovýrobně cechovní argumentace, v níž se zejména odrážely typické obavy malovýrobce a řemeslníka, drceného rozvíjejícím se kapitalistickým průmyslem a usilujícím o zachování cechovního zřízení.⁴² Nad tuto úzkoprsou platformu povzneslo se jen několik hlasů v tisku, jež se snažily vyvracet připojení ještě jinými důvody⁴³ a jež však, celkem nenalezly většího ohla-

⁴⁰ V. V o m á č k o v á, *K národnostní otázce v buržoazní revoluci 1848 v českých zemích* (Připojení českých zemí k německému celnímu spolku), ČSČH, IX. (1961), str. 1 a n. a dále zejm. *Oesterreich und der deutsche Zollverein*, Historica, V. (Praha 1963), str. 109 a násl.

⁴¹ V o m á č k o v á, l. c., SÚA Průmyslová jednota (dále: SÚA Pr. Jed.) 1848 — anketa o Zollverein. — Při této příležitosti děkuji příteli dr. Karlu Černému, který tento materiál pořádal, za mnoho laskavých pokynů.

⁴² SÚA Pr. Jed. 1848 — anketa o Zollverein: obavy z konkurence velkého průmyslu se vyskytují běžně a přicházejí ve všech vyjádřeních; příkladem spojení cechovní ochrannářských tendencí s odmítáním cel. unie je např. i německý Trutnov (vyjádření z 30. VIII. a 3. IX.).

⁴³ Národní Noviny, č. 99 (8. VIII. 48) — článek Ant. S k ř í v a n a, jednoho z prvních českých autorů teoretických výkladů o obchodních vědách: nebezpečí monopolního ovládnutí českých trhů cizím kapitálem; dále v č. 134 (15. IX.) článek téhož; předtím ještě v č. 115 (26. VIII.) podrobné vysvětlení zásad celní unie adresované cechům.

su. S nimi souvisel především nově se prosazující zřetel k ekonomickým příležitostem u ostatních slovanských národů v Rakousku a snaha, aby česká buržoazie zaměřila sem svoje podnikatelské úsilí při vyhledávání nových trhů.⁴⁴ Jeví se to např. v zakládacím dokumentu Slovanské Lípy, který spadá právě do této doby.⁴⁵

Na složitost celé situace ukazuje dobře i daleko diferencovanější stanovisko německé veřejnosti. Uplatnily se v něm samostatné názory dané jak zájmy továrního průmyslu, tak i řemeslné malovýroby.⁴⁶ Ostatně ani souhlas německých průmyslníků z českého pohraničí s připojením k Zollvereinu nebyl zdaleka tak bezvýhradně pozitivní, jak by bylo snad možno z hlediska nacionálních proklamací očekávat;⁴⁷ i v něm se skrývala značná dávka opatrnosti spojená se snahou zabezpečit se před eventuální konkurencí z pruské strany, jak to bylo také vyjádřeno v konečném dobrozdání Průmyslové Jednoty a jak to vyjádřila posléze i celní politika rakouská v polovině století.

Pro vývoj hospodářsko-politických názorů české buržoazie měla však frankfurtská kampaň zásadní význam ještě v jednom směru: uvolnila totiž aktivitu řemeslnických malovýrobců natolik, že se pokusili zčásti ještě v jejím rámci,⁴⁸ převážně však již samostatně a nezávisle na ní formulovat svoje hospodářsko-politické požadavky. Toto hnutí řemeslnických a živnostenských malovýrobců se konečně zcela vydělilo a pokusilo se sehrát i úlohu soběstačného politického činitele. I když se jeho snahy ve výsledku nesetkaly s úspěchem, což bylo mimo jiné dáno i povahou vytyčených cílů, přece jen šlo o pokus v mnoha směrech pozoruhodný: živnostensko-

⁴⁴ Tamtéž, č. 25 (4. V.), str. 98 „Trhy pro náš průmysl“ — autor pod dojmem příprav k celní unii pokouší se vyvodit ekonom. závěry z austroslavismu, což je vzhledem k naprostému jinak nedostatku této složky v austroslavistických ideách zajímavé samo o sobě.

⁴⁵ Bod č. 5 „Otvírání nových cest pro domácí průmysl a obchod do slovanských krajín, zvláště na jihu“ (Nár. Nov., č. 109, 19. VIII., str. 430).

⁴⁶ Vedle Trutnova (výše pozn. č. 7), zaujaly odmítavé stanovisko cechy v Broumově a zvl. ve Stříbře (1. IX. a 4. IX.).

⁴⁷ SÚA, Pr. Jed. — anketa: stanovisko samotného Liebiga (dopis z 18. VIII.) nepostrádalo jistých výhrad, ač zásadně ovšem s unií souhlasil; výmluvný je i přípis Johanna Wünsche z Krásné Lípy (z téhož data).

⁴⁸ K prvním náběhům o formulaci řemeslnických požadavků docházelo i nezávisle na anketě o celní unii, ba před ní, zvláště v petiční kampani venkovských měst a obcí; pro Čechy srv. G. Čechová — J. Martinek, *Národní výbor v r. 1848* (Studie o archivním fondu), Sborník archivních prací, IV., str. 49, dále k témuž F. Roubík, *Registratura Národního výboru z r. 1848*, Časopis archivní školy, VI. Praha 1928, str. 131, též, *Z korespondence Národního výboru roku 1848*, Česká revue, XXI. (1928—9), str. 163 a n. a J. Nožička, *Jihočeské požadavky k Národnímu výboru v r. 1848*, Český lid, III. (1948), str. 189—90; J. Radimský - A. Wurmová, *Petice moravského lidu k sněmu z roku 1848*, Brno 1955, např. č. 8, čl. 16, a v řadě dalších míst; ve dnech 26.—28. VII. 48 konala se v Brně také schůzka představitelů řemeslnického hnutí z Moravy, Slezska, Čech a Haliče (Waentig, l. c., str. 48, pozn. 3 a Al. Naske, *Die gewerbepolitische Bewegung in Oesterreich und ihre Schlagworte*, Brno 1896).

malovýrobní hnutí opíralo se především o skutečně masovou základnu, jak to umožňovaly stále ještě málo rozvinuté ekonomické podmínky, v nichž žila česká buržoazie a které s řemeslníky sváděly na jednu platformu řemeslnický a tovární proletariát; stejně tak je vyznačovala i velká spontánnost, která svědčila o opravdové aktivitě širokých vrstev českých řemeslníků v r. 1848; a konečně — což snad padá nejvíce na váhu — požadavky formulované těmito názory a touto mentalitou načas převládly, a to právě v revolučním údobí, takže se zdálo, jakoby měly nadále vyhrazenu dominantní pozici v hospodářsko-politickém programu české buržoazie.

Když v létě r. 1848 zahájila Průmyslová Jednota anketu o připojení k celnímu spolku, obrátila se především na řemeslnické cechy venkovských měst. V odpovědích, které pak do Prahy docházely, reagovali cechovní představení vedle hlavní otázky i na další problémy, v podstatě hospodářsko-politického rázu, jejichž význam si namnoze právě v souvislosti s plánem celní unie plně uvědomili. Nejčastěji požadovali restituci všech starých cechovních práv a svobod a zároveň žehrali na státní administrativní zásahy do cechovní samosprávy, v nichž spatřovali zvlí potřeného feudálního absolutismu. Všechny tyto požadavky nabyly pak na sytosti zejména od té doby, když byla v Praze založena *Řemeslnická Jednota*,⁴⁹ která se měla stát organizačním centrem živnostenského hnutí a zároveň i orgánem jeho stavovské samosprávy.

Nemůže být sporu o tom, že řemeslnicko-živnostenské hnutí, které se takto organizačně osamostatnilo, bylo přímo ovlivněno vyústěním hospodářsko-politické linie pozdně feudálního státu v Rakousku. Na mentalitu živnostenských vrstev tu působila především dvojaká nedůslednost této politiky; na jedné straně stát cechy jako samosprávné útvary oklešťoval a vytvářel ostrý administrativně-právní předěl mezi živnostenským malo-provozem a továrním podnikáním, na druhé straně však cechy konzervoval, zařazuje je do své správní soustavy, a tím nesporně jen podporoval cechovně stavovskou mentalitu malovýrobců, přecházející přímo v restitucní nálady. Tato situace našla také svůj odraz v prvním Zdekauerově memorandu a v pokusech Amerlingových, které se snažily v podstatě sladit zájmy malovýrobců s perspektivou kapitalistické industrializace. V tomto směru jim předcházelo ostatně i o něco méně adresné úsilí ostatních představitelů českého národního života o polytechnickou osvětu.

R. 1848 dostaly se všechny tyto souvislosti do nového proudu. Pád absolutismu vyvolal u živnostenských vrstev nikoli snad snahu orientovat se

⁴⁹ Zakládací prohlášení v Nár. Novinách č. 103 (12. VIII.), str. 407 pod příznačným záhlavím „Řemeslnická jednota (ne průmyslová) vydala u veřejnost tyto své zásady“; současně obrátila se nově vzniklá korporace i na cechy venkovských měst, aby k ní přistoupily a spojila svou výzvu i s anketním průzkumem (SÚA Pr. Jed. 1848 — Řemeslnická jednota).

na průmyslový liberalismus, nýbrž naopak logicky vedl v ovzduší proklamované svobody a rovných práv občanů k prudkému a spontánnímu pokusu navrátit cechům jako hlavním představitelům řemeslnické malovýroby všechna bývalá práva a veškerou jejich samosprávu, o kterou je domněle zlovolně připravil absolutistický režim předchozí éry.⁵⁰ Bylo to naprosto nutné vyústění dosavadního vývoje, které sice překvapí snad v mnohém dnešního pozorovatele, ale jehož zdánlivá paradoxnost nebyla podmíněna ničím jiným než malou rozvinutostí ekonomických poměrů, v nichž žily první generace české buržoazie. Řemeslnictvo a drobné samostatné výrobce kromě toho ještě bezprostředně roztrpčovalo, že oficiální politické akce buržoazních předáků obracely zřetel v podstatě jen — kromě rolnické otázky — k otázkám politickým a ústavním.

Situace u nás v těchto směrech nebyla naprosto výlučná a vykazovala především řadu shod s obdobným stavem v sousedním Německu. Rozdíly spočívaly spíše jen ve větším měřítku a v hlouběji diferencovaných podmínkách společensko-ekonomických. Proto také v malovýrobně cechovních postulátech měly v Německu větší podíl požadavky přímo dělnické, neboť část proletariátu tu sdílela ještě stejné názory jako řemeslníci malovýrobci; část proletariátu dovedla však proti nim již ostře vystoupit. V Čechách tento prvek, alespoň v té vyhraněnosti jako v Německu, ještě chyběl. Industrializační proces nerozložil tu ještě natolik tradiční společenskou strukturu. Hlavním projevem hnutí německých malovýrobců byl řemeslnický kongres konaný v létě r. 1848 ve Frankfurtu s očividným zámerem působit na parlament přímo v místě, kde zasedal. Frankfurtský kongres vytyčil také řadu požadavků, dotýkajících se reformy živnostenských předpisů.⁵¹

V Čechách působil jistě i ohlas těchto akcí. Z jara r. 1848 pokračoval v realizaci svých plánů ještě Zdekauer,⁵² revoluční proud událostí zastavil však i jeho úsilí. Popouzela-li řemeslnické malovýrobce určitá lhostejnost k hospodářsko-politickým otázkám v oficiálních projevech buržoazní politiky, bylo tomu nejinak u průmyslníků, avšak vzhledem k většímu rozhledu představitelů této sociální skupiny projevila se tu podobná obava již dříve. Svědčí o tom návrh podaný v dubnu jedním z nejagilnějších členů Průmyslové Jednoty K. J. Kreuzbergem, který se v její práci uplatňoval již od založení a jak se zdá, představoval rovněž od počátku i jakousi spojku mezi Jednotou a německým průmyslovým kapitálem. Návrh směřoval k tomu, aby na reorganizovaném českém zemském sně-

⁵⁰ Tamtéž, např. přípis kovářů z Hořovic, Žebráku, Černovic, Radnice, Zbýroha, Mýta a Hostomíc z 11. IX. 1849.

⁵¹ V. Valentin, *Geschichte der deutschen Revolution von 1848—49*, II., Berlin, bez data, str. 101—4 a na řadě dalších míst.

⁵² *Ottův Slovník naučný*, XXVII., str. 495.

mu bylo podle zásad zastoupení jednotlivých stavů pamatováno i na průmysl.⁵³ V debatě o tomto návrhu, který ostatně později zapadl a změnil se vlastně jen v pokus o založení obchodní komory, se zástupci české strany v Jednotě sice proti němu nepostavili, byli však očividně dotčeni jeho stavovským a nedemokratickým rázem. Stejně tak je příznačné, že se tu z úst Fastrových,⁵⁴ který měl nepochybně ze všech představitelů české buržoazie v Jednotě nejbližší k řemeslnicko-živnostenskému prostředí, ozvala námitka, aby návrh vzal zřetel nejen k průmyslu, nýbrž také k drobným malovýrobcům. Skutečně také ještě daleko později vystupoval i Havlíček⁵⁵ ostře proti Kreuzbergově návrhu, zcela ve shodě se svým stanoviskem v Národním výboru při projednávání návrhu na vytvoření samostatného stavovského zastoupení měst.⁵⁶

Když se pak v době ankety o celní unii vydělilo řemeslnické hnutí i organizačně, byla hlavní jeho představitelka — Řemeslnická Jednota — institucí od počátku vlastně jen českou, ač věrna svému vzoru Jednotě Průmyslové snažila se podobně jako ona získat autoritu celozemskou. Nedovedla se však prosadit vůči německému pohraničí, kde se v téže době počala vytvářet samostatná centra hnutí německých živnostníků. Hlavním střediskem byl Žatec,⁵⁷ z něhož se stávala v tomto směru jakási protiváha průmyslového Liberce. A také ve shodě se stupněm zprůmyslnění bylo hlavní těžiště německého řemeslnického hnutí zakotveno v západní části pohraničí v nynějším Karlovarsku a na východě pak v nejzazším cípu, v okolí Trutnova.

Program, s nímž Řemeslnická Jednota vystoupila, byl natolik zpátečnický, že je těžko i v nastíněných souvislostech ubránit se podivu. Návrh petice, která měla být zaslána do Vídně, obsahoval — jedním slovem řečeno — kategorický požadavek téměř naprostého zastavení kapitalistické industrializace; továrny měly podle těchto záměrů hrát nadále ve srovnání s řemeslem zcela inferiorní roli.⁵⁸ Naivita a bezostyšnost, s kterou byly tyto požadavky formulovány, nebyla o nic méně překvapující než jejich obsah. Přitom Jednota nechtěla fungovat jen jako jakýsi ústřední poradní orgán ve věcech živnostenských, nýbrž usilovala v návrhu svých stanov o vybudování pevné stavovské samosprávy v několika stupních, které měly vyhovět teritoriálnímu rozčlenění. Duch cechovní

⁵³ *Uebersicht der Verhandlungen des Vereins zur Ermunterung des Gewerbegeistes in Böhmen für die Jahre 1848, 1849 u. 1850*, Praha 1851, str. 11.

⁵⁴ SÚA, Pr. Jed. 1848 — běžná agenda — protokol výr. schůze z 30. IV. 1848.

⁵⁵ Nár. Nov. č. 105 (15. VIII. 1848), str. 418.

⁵⁶ Tamtéž, č. 55 (9. VI. 1848), str. 218.

⁵⁷ SÚA, Pr. Jed. 1848 — Řem. Jed.: žatecký provisorní řem. spolek (Provisorischer bürgerlicher Gewerbe-Innungs-Meister-Verein) vydával i letáky, jimiž se obracel na žatecké poslance ve Frankfurtu a Vídni; řemeslnické hnutí se odráželo i v dobových „Saazer Blätter“ a „Bote von der Eger“.

⁵⁸ Zásady Řem. Jednoty v Nár. Novinách, č. 103 (12. VIII.), str. 407.

omezenosti tu byl spojen i s určitou organizační velkorysostí, která nepochybně zaslouží i jistý obdiv. Celý ráz těchto návrhů lze nejlépe vysvětlit v souvislosti s osobami, které byly jejich hlavními původci: vedoucí silou Jednoty byli v první řadě zámožní pražští živnostníci, mezi nimi zvláště známý v té době pražský hodinářský mistr Karel Suchý; sekretářem Jednoty byl Jiří Černý, který posléze také redigoval i její tiskový orgán „Řemeslnické Noviny“.⁵⁹ Jinak Řemeslnická Jednota rázem svých požadavků nebyla osamocena. I němečtí malovýrobci z českého pohraničí formulovali postuláty v podstatě podobné, i když snad ne v takové míře extrémní.⁶⁰

Vznik Řemeslnické Jednoty nevyvolal z počátku zřejmě velký ohlas. Venkovské cechy se sice hlásily k jejímu programu dosti okázale i Jednota sama se těšila podpoře Průmyslové Jednoty, jejíž sesterskou institucí usilovala být, jinak však vedení české buržoazie nejevilo o ni příliš velký zájem. Jak však vystupovalo stále zřetelněji její hluboké zpátečnictví, počal se měnit i tento poměr. Je to zřejmě především v postoji Průmyslové Jednoty, která se snažila paralyzovat vliv názorů řemeslníků tím, že formulovala nově svoje vlastní stanovisko k nim. V oficiálním prohlášení⁶¹ Průmyslové Jednoty proniká tato snaha velmi dobře: vyslovuje se tu sice souhlas se zachováním cechů jako orgánů stavovské samosprávy, současně se však podniká i pokus vytyčit jejich náplň tak, aby nemohly být brzdou industrializace a přitom uspokojovaly některé řemeslnicko-živnostenské požadavky; proto jejich činnost měla být obrácena především k svépomoci v nejširším slova smyslu, včetně opatření charitativních. Cechy měly vykonávat rovněž pravomoc nad učňovskými záležitostmi, jinak však rozsah kompetence státní administrativy v živnostenských věcech měl zůstat zachován. Znovu se tu tedy ukazuje porozumění, které Průmyslová Jednota projevovala pro pozici drobného výrobce od svého založení, současně však v jejím stanovisku k programu Řemeslnické Jednoty je zahrnuto i východisko vývoje v padesátých letech a jedna z cest k překonání cechovní reakce z l. 1848—49.

V ovzduší vzrůstajícího se odporu proti řemeslnicko-cechovnímu zpátečnictví, které hrozilo v průběhu druhé poloviny r. 1848 zcela opanovat pole hospodářsko-politických požadavků české buržoazie, nabyly nového významu i návrhy Zdekauerovy. Zdekauer také nezahálel a dokonce ani prudce postupující události z jara jej zcela neodvedly od úmyslu realizovat své plány. Na podkladě úředních povolení, získaných již začát-

⁵⁹ SÚA, Pr. Jed. 1848 — Řem. Jed.; „Řemeslnické noviny“ vycházely od 1. X. 1848 (srv. návěští v Nár. Nov., č. 153 z 7. X. 1848) — prvním redaktorem byl Fr. Humhal.

⁶⁰ Výše pozn. č. 57.

⁶¹ *Uebersicht der Verhandlungen des Vereins zur Ermunterung des Gewerbegeistes ... für die Jahre 1848, 1849, u. 1850*, str. 11 a n., zejm. bod č. 8.

kem roku, snažil se organizovat v první řadě úvěrové centrum pro řemeslnické podnikání a opatřit mu zakladatelské prostředky veřejnou loterií. V této situaci dostalo se mu i nové podpory.⁶² Jeho záměry byly uvítány českým tiskem, Zdekauer sám pak byl prohlašován za opravdového vlastence. Dostalo se mu od české veřejnosti četných poct, zabíhajících až k nabubřelé komičnosti: byl např. i korunován korunou zasloužilého občana s nápisem „Ob cives servatos“.⁶³

Je to pochopitelné. V situaci, jak se vytvořila na přelomu obou revolučních let v Čechách, musily se, zejména z hlediska dalších hospodářsko-politických výhledů, jevit jeho projekty v nejlepším světle. A Zdekauer si vskutku zasloužil toto uznání: jeho plány zajišťovaly drobnému výrobcí podnikatelskou perspektivu a nelze jim upřít, že to činily i s jistou velkorysostí. Kromě toho mohly přinést i organizačně značnou podporu rozvíjejícímu se českému hospodářskému a kulturnímu životu. To bylo také asi jednou z hlavních příčin, proč v době policejní reakce byla svému účelu odňata aspoň dočasně Zdekauerova Řemeslnická záložna; tehdy ostatně vzal za své i druhý pól živnostenského hnutí z l. 1848—49 — Řemeslnická Jednota.

Dvě desetiletí rakouského vývoje, jež navazovala bezprostředně na neúspěch revolučního hnutí z r. 1848, měla svoje osobité postavení: právě do nich spadala řada změn, které ve svém souhrnu znamenaly konečné prosazení kapitalistického způsobu výroby. V této době se uzavíralo i obrození novodobého českého národa a spolu s ním dostávaly výslednou podobu i názory české buržoazie na její hospodářsko-politické výhledy v kapitalisticky utvářeném Rakousku. Ač malovýrobní ráz poměrů, v nichž česká buržoazie žila, stále trval — nebo snad, lépe řečeno, právě proto — vystupovala vždy zřejměji nutnost vypořádat se s dědictvím staré doby a zejména s povážlivou recidivou cechovně restitučních nálad z revolučního období. Česká buržoazie mohla jen tak mít naději, že obstojí v zosílené soutěži, kterou rozvinula postupující kapitalistická industrializace.

Se zvláštní naléhavostí tu pak padala na váhu skutečnost, že česká buržoazie byla vedoucí třídou národa utlačovaného, který nadto právě v předchozích letech ztratil naději na zlepšení své pozice v mnohonárodnostním Rakousku. Tato situace byla o to nebezpečnější, že aristokraticko-vojenská reakce, jež byla rozhodující silou v období potlačování revoluce, opřela záhy svoji moc o spojenectví s německou finanční a průmyslovou

⁶² *Český průmysl a nynější velká lotterie Zdekauerova*, Nár. Noviny, č. 256 z 2. XI. 1849, str. 1005. — V té době vydal Zdekauer také brožuru *Ueber die Organisation von Handwerker- und Gewerbe-Vereine*, česky *Stanovy Porad pražských mistrů*.

⁶³ *Ottáv Slovník naučný*, XXVII., str. 495

buržoazii. V těchto souvislostech dostávaly ovšem hospodářsko-politické podněty formulované z českého stanoviska v očích současníků nový nacionální étos a posvěcení spravedlivé věci.

Nutnost vypořádat se s dočasným převládnutím cechovně restituční vlny objevila se ostatně již v průběhu vlastního revolučního hnutí a došla v samém jeho závěru i výrazu v akcích spojených se jménem Zdekauero-vým. Potřeba přiblížit nově drobné české buržoazii gründerickou perspektivu a přesvědčit její příslušníky, že mohou obstát v průmyslové soutěži, se tím ovšem nijak nevyčerpala. Naopak jen zesílila, zvláště po té, co byla znemožněna doléhající národnostní perzekucí další realizace těchto počátečních pokusů.⁶⁴

Bylo tu možno samozřejmě navazovat na technicko-osvětové snahy, jež se uplatnily v národním programu již v době předbřeznové. Postupující industrializace si však v lecčems vynucovala soustavněji zaměřený program, což pak vyžadovalo ovšem i podnikatelsky realističtější cestu, než jakou poskytovalo jen pouhé zdůrazňování osvětové péče, i když samozřejmě rozvoj národní vzdělanosti v oborech technických zůstával stále prvořadým úkolem. Proti osvětovému romantismu počíná se tak stavět program reálné svépomoci, který sice také nepostrádá nacionálně idealizujících prvků, jenž však v každém případě počítá především s tím, jak vytvořit pro české podnikání reálnou kapitálovou a investiční základnu.

Mezi představiteli těchto proudů v českém táboře je možno jmenovat vedle sebe osobnosti tak rozdílné, jako byl Fr. Š i m á č e k (Vojtěch B ě l á k)⁶⁵ a Fr. L. R i e g e r. Jejich srovnání v tomto směru je však o to plodnější: oba — pokud jde o Riegra platí to ovšem spíše o jeho teoretické práci v oblasti politické ekonomie než o jeho politické činnosti — přibližovali drobné české buržoazii podnikatelskou perspektivu a snažili se, aby si osvojila i podnikatelskou dovednost a dovedla se orientovat v životním boji, jak jej před ní stavěla rozvíjející se kapitalistická industrializace země. Co však u Riegra bylo přes skutečnou hloubku jeho zájmu přece jen epizodou, bylo u Šimáčka téměř životním posláním. Byli Rieger představitelem špičky české buržoazie, reprezentoval naopak Šimáček vrstvy daleko širší. Šimáček nebyl ovšem také velký a původní teoretik; byl však především praktikem, jehož články zaměřené k propagaci, vynikaly zemitostí a názorností, nevyhnuvše se leckde ani popularizační primitivnosti. Přesto však jeho úspěchy v praktické mobilizaci kapitálových prostředků při kampani za zakládání záložen nelze ani v nejmenším podceňovat. Je vskutku příznačné, že právě tento muž, jenž

⁶⁴ Nejnověji k této problematice: P. H o r s k á - V r b o v á, *K otázce vzniku české průmyslové buržoazie*, ČSČH, X. (1962), str. 257 a n.; L. K á r n í k o v á, *Ke studiu vzniku novodobé průmyslové buržoazie*, tamtéž.

⁶⁵ *Ottáv Slovník naučný*, XXIV., str. 614 a III., str. 247.

představoval podnikatelskou iniciativu drobné české buržoazie, stál posléze i u kolébky největšího finančního koncernu našich zemí, Živnobanky.

Odlišný naturel Riegrův není třeba zajisté příliš zdůrazňovat. Na rozdíl od Šimáčka, který svoji činnost vyvíjel soustavně po mnoho let, shrnul Rieger svoje stanovisko celkem jednorázově, a to až na samém počátku šedesátých let ve svém známém spise o blahodárném vlivu průmyslu na rozvoj společenského blahobytu.⁶⁶ Tenorem tohoto díla je v podstatě apologie optimistické perspektivy, kterou domněle rýsuje pokrok kapitalistické industrializace. Byl to zřejmě prostředek, kterým chtěl Rieger definitivně čelit všem zpátečnickým náladám mezi českým řemeslnictvem a drobnými výrobci; co říká, lze v podstatě shrnout několika slovy asi takto: nejde jen o to přesvědčit samostatného výrobce, že může, díky průmyslovému pokroku, svůj provoz rozšiřovat a podnikatelsky růst, nýbrž že i v případě pauperizace a poklesu mezi námezdně pracující nebude jeho osud svízelným natolik, aby se nemohl těšit z vymožeností společenského pokroku. Byl to nový tón, který ze stránek Riegrova díla zaznívá nejsilněji; s ním souvisela i velmi obšírná polemika s Engelsem, které věnoval mnoho místa a pozornosti.

K těmto snahám, ať již propagovaly průmyslový liberalismus praktickou činností jako Šimáček, či naopak teoreticky a abstraktně jako převážně Rieger, přibyl ještě další činitel, který měl rozhodující vliv na překonání cechovní reakce v Čechách. Byl jím nově se osamostatňující zřetel k specifickým otázkám živnostenským. Do popředí tu vystupovalo postavení drobného výrobce v kapitalistických podmínkách jako skutečnost hodná zvláštního zájmu. I tu nešlo o věc od kořene novou, která by v českém prostředí z padesátých let neměla svoje vývojové předznamenání v samotném vyústění revolučního dvouletí. Stačí na tomto místě znovu jen vzpomenout, jaké stanovisko zaujala Průmyslová Jednota k požadavkům Řemeslnické Jednoty na konci r. 1848. V jistém smyslu bylo to tedy pozitivní dědictví reakčního cechovníctví z l. 1848—49 a v každém případě pak bezprostřední odraz toho, že zkušenosti nahromaděné v průběhu první fáze kapitalistické industrializace dávaly leckterému argumentu cechovně živnostenské kritiky za pravdu. Jestliže se v Čechách i v rakouských zemích objevuje tento zřetel již během počátečního období kapitalistické industrializace, je to možno vysvětlit právě opožděním střední Evropy za rozvinutým kapitalismem evropského Západu. Tam se podobné zárodky pozdější živnostensko-středostavovské politiky uplatnily v ekonomicky daleko pokročilejším prostředí a ovlivnily rovněž události kolem poloviny století, působíce mimo jiné např. na učení L. Blanca a Proudhona,

⁶⁶ *Průmysl a postup výroby jeho v působení svém ke blahobytu a svobodě lidu zvláště pracujícího*, Litomyšl 1860.

jakož i na maloburžoazní kritiku kapitalismu, jak ji podal Sismondi. Rovněž analogie i přímé vlivy mezi názory německého teoretika družstevního hnutí Schulze-Delitzsche a idejemi hlásanými v Čechách jsou naprosto zřejmé.⁶⁷

O síle toho nového rysu vývoje v Čechách svědčí ostatně i to, že spoluurčoval přímo zásadní stanoviska podnikatelských a obchodnických vrstev k legislativním akcím, které na poli živnostenského zákonodárství připravoval Bachův režim. V širším měřítku celého rakouského soustátí projevily se konečně tyto rozpory v přesunech uvnitř vládnoucích složek německé buržoazie. Tak, když na křesle ministra obchodu vystřídal bar. Brucka,⁶⁸ představitele obchodní velkoburžoazie, ryt. Baumgartner,⁶⁹ přišel v jeho osobě ke slovu propagátor podobných osvětových snah mezi řemeslníky, o jakých byla zmínka v souvislosti s programem české buržoazie.

Skutečně také nová osnova živnostenského řádu, vypracovaná v době Baumgartnerova úřadování a výrazně konzervativní až neliberální, setkala se v Čechách s poměrně příznivým ohlasem.⁷⁰ Zato však Baumgartnerův nástupce ve funkci ryt. Toggenburg,⁷¹ představitel opět nastoupeného liberálního kursu, vyvolal svým návrhem živnostenské kodifikace reakci podstatně odlišnou. V dobrozdáních, která o jeho návrhu byla v Čechách vypracována, shodli se pražská obchodní komora i pražští obchodníci na výrazné obhajobě cechů.⁷² Jejich apologie nevycházela ovšem ze starých představ cechovní výlučnosti, nýbrž pokoušela se o novou koncepci cechů jako živnostenských korporací nadaných určitou mírou stavovské samosprávy, kterým vedle úkolů svépomocných měl být svěřen dozor zejména nad vyhovující kvalifikací příslušníků jednotlivých živnostenských a řemeslnických odvětví.

V tomto směru měly v Čechách ohlas i názory vídeňských publicistů.⁷³ Z konkrétních vlivů, jmenovitě v pražském prostředí, působil mezi obchodníky zřejmě i vývoj, který prodělaly zdejší obchodnické konfraternity, proměňvše se poměrně záhy a celkem hladce v daleko volnější

⁶⁷ Srv. výše v biografickém materiálu o Šimáčkovi a Zdekauerovi.

⁶⁸ K tomu R. Ch a r m a t z, *Minister Freiherr von Bruck*, Lipsko 1916.

⁶⁹ W a e n t i g, l. c., str. 57—8; v obecných liniích se kryl s názory vídeňského byrokrata a publicisty Siegfrieda Bechera.

⁷⁰ SÚA, Pr. Jed. 1854, čj. 104 z 11. VII. 1854 — referentem byl fin. rada Franz Guth; Státní archiv Praha — Obchod. a živn. komora pražská — 1854 17—1/kart. č. 25.

⁷¹ W a e n t i g, l. c., str. 60 — T., ač byl liberálem, nežil v dobrém poměru s Bruckem, což znesnadňovalo jeho legislativní práci.

⁷² Státní archiv Praha — Obch. a živn. kom. — 1856 17—1/kart. č. 25.

⁷³ Šlo zejm. o názory rady vídeň. magistrátu Ferdinanda Willinga (W a e n t i g, l. c., str. 46—7 a 49); bez vlivu nezůstal jistě ani Becher, který jako rodák ze záp. Čech znal české poměry.

organizaci gremiální, která se starou cechovní úzkoprsostí měla opravdu málo společného.

I když tento konzervatismus nebyl totožným s pokusy o restituci cechovního zřízení z l. 1848—49, lze nicméně pozorovat značný rozdíl mezi ním a představiteli českého národního hnutí, jakými byli především Rieger a Šimáček. Ti obraceli svůj zřetel k drobnému výrobcí nikoli však proto, aby mu umožnili samostatnou existenci v kapitalistických poměrech, nýbrž v první řadě proto, aby tím, že mu přiblíží podnikatelský vzestup, připravili naprosté vítězství kapitalistické industrializaci. Jak se zdá, nebylo přílišné zdůrazňování konzervativních zásad v živnostenské politice po chuti ani některým činitelům z Průmyslové Jednoty. Svědčí o tom stanovisko Jednoty k Toggenburgově osnově, které bylo rozhodně liberální, agitující pro živnostenskou svobodu.⁷⁴ Představitelem tohoto proudu byl i známý statistik té doby a profesor pražské právnické fakulty Eberhard J o n á k, který se ve zvláštní brožuře⁷⁵ pokoušel smířit konzervatismus s liberalismem tím, že propagoval pozvolnou a organickou realizaci živnostenské svobody.

•

Hospodářsko-politické ideje českého měšťanstva v období národního obrození odrážejí na první pohled řadu významných souvislostí: především zrcadlí nejen bezprostředně ekonomické poměry určující hospodářskou moc rodící se české buržoazie, nýbrž celé životní prostředí, v němž představitelé těchto vrstev žili. Do těsného vzájemného vztahu dostávají se tu před našima očima u českého malovýrobce jeho představy o životním slohu a životním ideálu s dobovým biedermeyerovským koloritem předbřeznových Čech. To je však jenom jedna stránka věci. Za daleko podstatnější je třeba považovat skutečnost, že v hospodářsko-politických idejích, jež zachvacovaly české buržoazní prostředí té doby, rýsují se vedle sebe hned dva proudy: jeden cechovně omezený a ve svých krajních projevech až extrémně zpátečnický a druhý, který byl nesen vůdčí složkou

⁷⁴ SÚA, Pr. Jed. 1856, čj. 222 — dobrozdání podala Jednota z vlastní iniciativy na jaře r. 1856; rozhodující vliv na jeho koncepci měli zřejmě K. Balling a Rieger; obrát ve stanovisku Jednoty za necelá dvě léta lze vysvětlit tím, že v r. 1854 byla Jednota ještě zastrašena nepříznivým pro ni vývojem z předchozích let (k tomu K. Stloukal, *Fr. Lad. Rieger a Průmyslová Jednota v prvních letech absolutismu*, sborník „Století ...“, str. 241 a n.).

⁷⁵ Brožura se jmenovala *Die Gewerbefreiheit in Oesterreich — Ein Beitrag zur Beurtheilung des Entwurfes eines Gewerbe-Gesetzes*, Praha 1856 a vyšla anonymně (Jonákovu autorství prokazuje katalog pražské univ. knihovny); jako příloha byl k brožuře připojen Toggenburgův návrh (Waentig, l. c., str. 60 v pozn.); Jonák se pokoušel vyjádřit se k dotčeným otázkám zřejmě i proto, že se jimi intenzivně v té době zabývali jeho univerzitní kolegové, zvl. Mischler (*Ordnung der Vorlesungen*, zim. sem. 1853—4 a 1855—6 v Archivu Univ. Karlovy), kteří je řešili bezpochyby z hlediska něm. liber. buržoazie.

české buržoazie z řad svobodomyslné inteligence a neměl daleko k otevřeným požadavkům liberálním. Složitost celé situace byla však zároveň v tom, že stísněnost českých poměrů nedovolovala rozvinout průmyslově liberální program v plné šíři. Proto se také liberálně orientovaní intelektuálové v čele s buržoazními politiky z r. 1848 obrátili v první řadě k propagaci technického pokroku jako základního prvku svých programových úvah. Tato zajisté správná orientace nedovedla však vyplnit slabiny, kterými v hospodářsko-politickém ohledu trpěl český federalismus, a zabránit pozdější alianci české politiky s šlechtickým velkostatkem. Hospodářsko-politické ideje, které pak vyznávaly masy drobného českého měšťanstva a které se uvolnily zvláště v období revoluce, zasáhly naopak do rozvoje dělnického hnutí a působily tu jako silný retardační činitel, neboť v řadách formujícího se proletariátu posilovaly malovýrobně restituční nálady.

Der industrielle Liberalismus und das tschechische Bürgertum im Zeitalter der Nationalen Wiedergeburt

(Zusammenfassung)

Die Wirtschaftspolitik des österreichischen Absolutismus war noch beim Anbruch des 19. Jhdt. ideell vom Merkantilismus inspiriert. Sie beruhte überwiegend auf dem Konzessionssystem, welches in einigen seiner extremen Erscheinungsformen zur direkten Reglementierung der Produktion führte. Durch den auf die Unterschiedlichkeit der rechtlichen Regelung des handwerklichen Kleinbetriebes und fabrikmässigen Grossbetriebes gelegten Nachdruck ermöglichte die zeitgenössische Sozialgesetzgebung indirekt auch das Weiterbestehen der schon überlebten Zunftkorporationen. In den breiten Schichten des Handwerkertums erstarkte daher die zünftige Mentalität, die in beträchtlichem Masse auch das Lebensmilieu jener sozialen Gruppen gestaltete, bei denen in den Städten die Wiedergeburtbestrebungen der tschechischen Volksaufklärer starken Widerhall fanden.

Die nach den napoleonischen Kriegen angebrochene Absatz- und Produktionskrisis hatte in Böhmen eine besonders scharfe Zuspitzung der Lage zur Folge. Als dann die Depressionserscheinungen in den Hintergrund traten und Böhmen sich an der Schwelle der modernen fabrikmässigen maschinellen Produktion befand, war es vornehmlich der industriell interessierte Adel, welcher bemüht war, seine bestehenden, durch die Krisis verhältnismässig wenig erschütterten Unternehmerpositionen zu wahren.

Von dieser adeligen wirtschaftspolitischen Initiative kann gesagt werden, dass sie unmittelbar mit der ständischen Opposition gegen den absolutistischen Zentralismus zusammenhing, die im innerpolitischen Leben Vormärz-Österreichs besonders markant in Erscheinung trat und der industriell-ökonomische Patriotismus dieses oppositionellen Adels kann dann als ein unmittelbarer Bestandteil jenes böhmischen Landes-patriotismus betrachtet werden, welcher der ideelle Ausdruck dieses Widerstandes war.

Der ökonomische Patriotismus war aber nicht bloss eine platonische Opposition

Seine Bedeutung bestand darin, dass die aus ihm sprössenden Gedanken in Böhmen den Prinzipien der freien Konkurrenz den Weg ebneten, was freilich im Widerspruch zu der offiziellen wirtschaftspolitischen Doktrin stand. Diese liberalen Züge des adeligen ökonomischen Patriotismus traten besonders in der programmässig gepflegten Tendenz zu tage, mit Hilfe von technischer und polytechnischer Bildung die Konkurrenzfähigkeit der Klein- und Mittelproduzenten zu steigern.

An diesen Bestandteil des ursprünglich adeligen Programms knüpfte dann jene Gruppe der tschechischen bürgerlichen Intelligenz an, welche in dem Verein zur Ermunterung des Gewerbegeistes in Böhmen (*Jednota k povzbuzení průmyslu v Čechách*) von gewisser Zeit an immer mehr zu Worte kam (Rieger, Strobach, Trojan, Perner, K. S. Amerling). Die Bildungstätigkeit des Vereins gewann so einen neuen, ausgeprägt nationalen Charakter und die Forderung nach polytechnischer Bildung des Handwerkertums wurde zum wirtschaftspolitischen Bestandteil des tschechischen Nationalprogramms. Knapp vor März wurden dann diese Gedanken durch die Bestrebung um Verknüpfung des Bildungsprogramms mit der praktischen Perspektive der Kapital- und Investitionsexpansion der Kleinproduzentenschichten (Em. Zdekauer) erweitert. Vom tschechischen nationalen Standpunkt war an dieser Formulation besonders die Idee der Selbsthilfe willkommen, welche bestrebt war die ökonomische Schwäche der sich formenden tschechischen Nation real zu lösen.

Alle diese Zusammenhänge kamen während der Revolutionsjahre 1848—1849 neu in Fluss. Die offizielle Linie der tschechischen Politik blieb vorerst gleichgültig gegenüber den ökonomischen Problemen, was zweifelsohne eine ihrer Schwächen bildete. Zum Umbruch kam es aber im Zusammenhang mit der Frage des Verhältnisses der böhmischen Länder zum Deutschen Bund und besonders mit der konkreten Frage des Verhältnisses zum vorgesehenen Zollverein (Havlíček). Die breite tschechische Öffentlichkeit lehnte, wie bekannt, eine derartige Bindung ab. Bezeichnend dabei war, dass in der ablehnenden Haltung Argumentationen vorwiegten, die von kleinbetrieblich-zünftiger Gesinnung getragen waren und die typischen Befürchtungen des von der wachsenden kapitalistischen Industrialisation gewürgten Kleinproduzenten widerspiegeln. Teilweise in Zusammenhang damit, grösstenteils aber unabhängig von der Frage des Zollvereins lief durch Böhmen in den Jahren 1848—1849, zugunsten der Zünfte und Kleinbetriebe eine starke Welle von Reaktion, welche in den Anfängen konstitutionellen Lebens die Möglichkeit der vollen Restitution des Zunftwesens sah. Zeitweilig entstand sogar nach Muster des Vereins zur Ermunterung des Gewerbegeistes auch eine besondere Organisation — der Handwerkerverein (*Řemeslnická jednota*) welcher ähnliche Postulate im öffentlichen Leben zu vertreten berufen sein sollte.

Darum ist auch für die Lage am Anfang der fünfziger Jahre die Bemühung der führenden Gruppe der tschechischen bürgerlicher Intelligenz bezeichnend, diesen Stimmungen zugunsten der Restitution der Zünfte entgegenzutreten und dies teils auch schon im Zusammenhang mit der in Vorbereitung befindlichen österreichischen Gewerbeordnung. Von neuem wurde hier an die Bildungsbestrebungen im Vormärz angeknüpft, insbesondere an den Gedanken im Wege der Selbsthilfe die kleinen Kapitalmittel zu mobilisieren und so auch dem Handwerkerunternehmer die Gründerperspektive zu eröffnen. An der Spitze stand hier abermals Rieger und der bekannte Journalist und Vorkämpfer des Vorschussvereinswesens Fr. Šimáček (Vojtěch Bělák).